

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՐՍԱՆԵԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Հատակ. — Սիսիանում աղջիկ երիտասարդութիւն չկալ, որովհետեւ շատ մատաղ հասակումն են ամուսնացնում: Ութ կամ ինն տարեկան ժամանակ նրան արգէն նշանում են և տասն կամ տասնեւէկին՝ պսակում: Սաւջները տղաներին էլ էին այսպէս փոքրահասակ պսակում, բայց զինուորագրութիւնը հայերիս մէջ մտնելուց յետոյ՝ շատ շատերը սպասում են մինչեւ վիճակ հանելը: Սակայն անգրանիկ որդիները, զինուորական ծառայութիւնից ազատուելու արտօնութիւնն ունենալով՝ շարունակում են նախկին կարգով վարուել:

Պատահում է, մանաւանդ առաջները, որ բոլորովին մանկական հասակումն են նշանում միմեանց հետ: Այս հին սովորութիւնը, որ տեղական բարբառով *թորթոց խաղիլ* է կոչւում — որովհետեւ նշանելիս օրորոցների վրայ դանակով մի մի խազ (գիծ) են անում — այժմ միայն այն դէպքերումն է գործ դրւում, երբ մի ծնողի արու զաւակները չեն ապրում: Յուսալով, թէ աղջկալ բախտը կտրող է ապրեցնել երեխային՝ նշանում են նրան: Պատահում են նաեւ դէպքեր, որ նշանում են այդպէս վաղ՝ ցանկանալով օր առաջ բարեկամանալ: Հազիւ է պատահում, որ նշանուածները մեծանա-

ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՐՏԵՆՍԻԱ ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՐՏԵՆՍԻԱ

լիս միմեանց չառնէին: Ժողովուրդը նոյնչափ դատապարտում է այսպիսիներին՝ որչափ նրանց, որոնք մեծ հասակում նշանուել և յետ են եղել:

Ընդհանրապէս այսպէս փոքր հասակում նշանելու և պսակելու պատճառով է, որ Սիսիանում սիրահարութիւն, աղջիկների յետևից ման գալ, աղջիկ փախցնել չէ պատահում *):

Ամուսնացնելիս հաս են համարում արիւնակցութեան վեց և խնամութեան հինգ աստիճանները: Սակայն պատահում է, որ աւելի մօտ աստիճաններումն էլ են ամուսնանում. երբ չեն կարողանում որևէ հնարքով ստանալ օրինաւոր ամուսնութեան թոյլտուութիւն՝ դիմում են թոնրի պսակին և կամ ապօրինի կնապահութեան: Թոնրի վրայ պսակուելիս՝ թոնրի շուրթը մոմեր են վառում, հարս և թագուորին կանգնեցնում նրա երկու կողմում, և քահանան կատարում է պսակի խորհուրդը: Ապա նորապսակները չոգում, համբուրում են թոնրի շուրթը և յետ-յետ զնալով՝ հեռանում, մէջքերը թոնրին չդարձնելով, որով թոնիրը անպատուած կը լինէին **):

Այժմ այսպիսի պսակներ շատ հազիւ են պատահում. սակայն այսպէս պսակուածներ կան, որոնք հէնց այժմս էլ պնդում են, թէ «թոնիրը եկեղեցուց բարձր է, քանի որ, ասում են նրանք, նա մեզ կերակրում, տաքացնում և մաքրում է»:

Աղջիկ ուզել. — Առաջներում աղջկայ ընտրութեան հոգսը միանգամայն երիտասարդի մօր վրայ էր թողնուած: Նա էր ընտրում, առաւելապէս ուշագրութիւն դարձնելով աղջկայ մօր և բարեկամների բարի լստկութիւնների վրայ: Այժմ

*) Սրա անմիջական հետևանքն էլ այն է, որ Սիսիանում մոռացութեան սիրտին երգեր չափից դուրս քիչ կան: Եւ միայն Լոբաձորում կարողացայ հաւաքել վիճակի երգեր, որոնց մեծագոյն մասը խնձորեսկից և ուրիշ տեղերից բերուած հարսներն են ասել:

**) Նոյն սովորութիւնը եղել է և Վարանդապուտ. Տես Ազգ. Հանդէս. Բ. գիրք. եր. 116.

թէ և վերջնական որոշումը դարձեալ նրանից և ամուսնուց է կախուած՝ բայց և այնպէս հարցնում է տղայի յօժարութիւնը: Բայց այս յօժարութիւնը շատ փոքր նշանակութիւն ունի, այնպէս որ պատահում են դէպքեր, երբ տղային նշանում են նրա բացակայութեան ժամանակ, առանց նրան իմաց տալու: Երբ մի գեղեցիկ օր տղան պանդխտութիւնից վերադառնում է՝ մայրը պատմում է նրան նրա նշանածի մասին, գովում է նրան և այլն, և լապուռն երեսին», «հալալ կաթնակեր» տղային մնում է՝ միայն համբուրել մօր ձեռքը և շնորհակալ լինել նրա անչափ հոգատարութեան համար:

Երբ հարսնացուն ընտրուած է՝ նրան նշանում են:

Նշանադրութիւն.— Նախապէս աղջկայ ծնողների համաձայնութիւնը առնելուց յետոյ՝ երիտասարդի մայրը կամ մի մօտիկ ազգական Ծաղկազարդի օրը, երբ գիւղի բոլոր աղջիկները եկեղեցի են գալիս՝ մի մօմ է տալիս ուզած աղջկայ ձեռքը և մի շարղաթ ձգում գլխին: Այնուհետև նա նշանուած է համարում:

Եւ կամ տղայի մայրը մի ծերունու և կամ մի կնոջ խնամախօս է ուղարկում աղջկայ մօր մօտ:

Երբ խնամախօսը ներս է մտնում՝ աղկայ մայրը աչքով է անում աղջկան, և սա ամենայն եռանդով աւելում է արդէն իսկ աւելած տունը, մի կապերտ և մի ներքնակ ձգում, մի բարձ դնում և սպասում՝ որ մայրը հրաւիրէ խնամախօսին նստելու: Ապա ջրի ամանը վերցնելով՝ տրագութեամբ աղբիւրն է սլանում, շուտով դառնում, ջուրը վայր դնում, օջաղը վառում: Այս միջոցին խնամախօսը խօսելով նրա մօր հետ՝ աչքի տակով շարունակ աղջկան է դիտում: Վերջապէս բուն հարցին անցնելով ասում է. «Եկե՛ք ե՛րբագիցդ ճրագ վառեմ»:

Աղջկայ մայրը անմիջապէս խօսք չէ տալիս, այլ խընդրում է թոյլ տալ մի քանի օր խորհրդածելու: Անմիջապէս կտնչում է աղջկայ մօրեղբայրը և ծնողների հետ խորհրդածում տալու կամ չտալու մասին: Եթէ ուրիշ, աւելի

բարձր տեղից աչք ունին այդ աղջկայ վրայ՝ որա ծնողները անմիջապէս մի կին են ուղարկում նրանց մօտ ասելու. եթէ ուզելու էք՝ շտապեցէք, ապա թէ ոչ՝ այս ինչն արդէն ուզել է, կը տանք նրան:

Մի քանի օրից տալիս են իրենց համաձայնութիւնը. այն ժամանակ միջնորդ կինը նորից է գալիս և ասում.

«Ե՛րբ գտնեք ձեր բարի օգաղէն մին ճրագ կայանենք»:

Աղջկայ մայրը խոստանում է շուտով պատասխանել:

Պէտք է ասել, որ միջնորդ կինը կամ ճերուհին ամեն մի գնալիս մի շիշ օղի նուէր է տանում, իսկ աղջկայ ծնողները նրան պատուելու համար հաց են տալիս:

Բնագրեմք. — Հարսնացուի ծնողաց նշանակած երեկոյին փեսացուի հայրը կամ աւագ եղբայրը, մի-երկու բարեկամի հետ գնում է հարսնացուի տունը, տանելով մի խնձոր՝ մէջը մի արծաթ բուբլանոց և մի մատանի խրած, ինչպէս նաև մի կուլտ գինի և մի շիշ օղի:

Հարսնացուի հայրն էլ մի-երկու մօտիկ բարեկամ է հրաւիրած լինում. որոնց հետ խօսակցելով՝ ժամանակ ետ անց կացնում և վերջիվերջոյ ընթրում: Ընթրիքի աւարտին փեսացուի հայրը կամ եղբայրը, մի խօսքով տէրը *), հանում է մատանեկիր խնձորը և տալիս հարսնացուի տիրոջը՝ ասելով. «Համեցի՛ր, Աստուած շնորհաւոր անի: Սա ընդունում է և շնորհաւորութեան մի բաժակ գինի խմում: Բօլօրը հետևում են նրան: Ապա աղջկայ տէրը ուղղելով իւր խօսքը տղայի տիրոջը՝ ասում է. «Մի ոչխար կամ խոյ, մի գլուխ շաքար, մի ֆունտ թէյ, քսան փարչ գինի, հինգ փարչ օղի պիտի բերես, որ մեր բարեկամութիւնը հաստատուի, քու բարեկամներն էլ, մերն էլ գան իմանան»:

*) Հարսնացուի կամ փեսացուի հայրը, կամ եթէ վերջինս մեռած է՝ նրան փոխարինող՝ աւագ որդին, որ տան մեծն է համարւում՝ ժողովրդի կոչումով անուանւում են տէր, արպէս օր. հարսնացուի տէր, փեսացուի տէր: Նրբ միշտ բոլորովին մշակակ է՝ ամուսնանալիս մինին խնդրում է, որ իրեն ատէր լինի, արակէտ:

Տղայի տէրն այս պահանջները դէմ ոչինչ չէ ասում և սիրով պատրաստականութիւն է ցոյց տալիս. սակայն շատ հազիւ է պատահում, որ լիովին կատարէ. միշտ մի քանի բան պակաս է ուղարկում: Պատահում էլ է, որ աղջկայ տէրը գժգժ մնալով ուղարկուածից՝ լետ է դարձնում և պահանջում է լրացնել:

Բոնն նշանդրէք.—Մի քանի օր լետոյ փեսացուի տէրը կէսօրին մօտ իւր տնեցիներից մինի ձեռքով ուղարկում է հարսնացուի տունը՝ ինչ որ հարսնացուի տէրը բնարգեահի երեկոյին սահանջել էր: Յետոյ հրաւիրում է իւր բարեկամ տղամարդկանց և կանանց: Եւ մինչդեռ թէլ են խմում՝ հարսնացուի տանից մինը գալիս է և սրանց բոլորին հրաւիրում հարսնացուի տունը: Բոլորը վեր են կենում և գնում: Փեսացուն կամ բոլորովին չէ գնում և կամ միւսներից քիչ յետոյ է գնում և մի առանձին սենեակում մնում:

Հարսնացուի տէրը դիմաւորում է փեսացուի հօրը և ասում.

Ընք ոտամուտը բարի լինի:

—Աստուած տալ միմեանցից ամօթալի չմնանք», պատասխանում է փեսացուի տէրը:

Ապա մտնելով տունը՝ աւագութեան կարգով նստում են. առաջին տեղը պատկանում է քահանային, որ գալիս է փեսացուի կողմից: Անմիջապէս մի-մի բաժակ օղի են հրամայնում, որ խմում են երկար բարեմաղթութիւններ անելով: Ապա մատուցանում են թէլ *) և լետոյ էլի օղի: Վերջապէս նստում են հաց ուտելու: Այս ժամանակ անշուշտ առաջարկում են «ջուխտ օջաղի» կենացը: Ընթրիքից լետոյ առաջ են բերում փեսացուի տնից ուղարկուած մատանին: Քահանան օրհնում է նշանը և տալիս, որ տանին տան աղջկան:

Երբ պատրաստում են գնալու՝ խնդրում են «հարսնացուն վեր բերելու: Իսկոյն մի հարսի առաջնորդութեամբ,

*) Թէլի գործածութիւնը վերջին ժամանակներս է մտել:

երեսը չարդաթով ծածկած, առաջ է գալիս հարսնացուն և հետևելով առաջնորդ հարսին՝ համբուրում է բոլորի ձեռները, առաջութեան կարգով: Սրանք էլ հարսի բուռը գնում են 20—30 կոպեկ: Այս գումարից՝ մինչև մի բուռլի տալիս են քահանային, մի քանի կոպեկ էլ առաջ բերող հարսին, իսկ մնացածը՝ հարսնացուի բաժինն է *): Սրանից լեսոյ բոլորը շուտով ցրւում են:

ԽՈՆՁԱՆԵՐ.

Նշանադրութիւնից մինչև պսակը տղայի տնեցիները հարսնացուի տնեցիներին նշանաւոր տօներին նուէրներ են ուղարկում և փոխադարձաբար նրանցից էլ ստանում: Գարնանը, մայիսին, փետրացուի քօյրերը և հարսները տանում են իրենց հետ հարսին զբօսեցնելու:

Գլխաւորապէս խոնջաներ ուղարկում են Միջինքին, Ջատկին, Նաւասարդին, Համբարձման և այլն:

Միջինքին ուղարկուած խոնջան լինում է ձիթով պատրաստած մի քանի զոյգ գաթալ, մէջը սոսլ լցրած պոռուզ, կարտոֆիլ, սոխ, մի կուլա գինի և մի շիշ օղի: Բերողին, որ սովորաբար տան փոքրիկներից մինն է լինում՝ մի զոյգ գուլպա են նուէր տալիս և հիւրասիրում են: Ապա փեսայի համար զանազան աղանձներ և հալուա ուղարկելով՝ ճաշի են հրաւիրում փեսայի տնեցիներին, բայց ոչ փեսային: Բոլորը գալիս են, տանը մնում է միայն փեսան, որ գնում է բաժանելու իւր բաժին աղանձը իւր ընկերների հետ:

Մի քանի ժամանակից, երբ խոնջային դարձ են ուղարկում՝ հարսնացուն զարդարում է շշի պարանոցը ուլունքներով և շորից մի գեղեցիկ խցան, շքեղանկալի շինում:

Ջատկին փետրացուի տնից մի գառ, մի կարմիր չարդաթ վզին կապած, մի քանի կարմիր ձուերով, մրգերով ու մի շիշ օղիով ուղարկում են հարսնացուի տունը: Վերջինիս հայ-

*) Այս դրամները հարսը իւր «եախին» (տես «Զգեստ և զարդ») է կարում:

ըը, եթէ կամենում է հրաւիրել խնամոնց՝ ընդունում է և հրամայում մորթել գառը, իսկ եթէ ոչ՝ շնորհակալ լինելով վերադարձնում է գառը. բայց ձուերը, միրգը, օղին և գառի վզին փաթաթած չարղաթը—վերջինս լատկապէս հարսնացուի համար է ուղարկւում—միշտ պահում են, յետ չեն դարձնում:

Նաւասարդին փեսացուի տնից հարսնացուին ուղարկում են ընկոյզ, մրգեր և մի չարղաթ:

Պ Ս Ա Կ.

Տուր ևւ առ կամ՝ քաշլըղ-կտրէք. —Հարսանիքից մի քանի շաբաթ առաջ փեսայի տնից իմացնում են հարսնացուի տնեցիներին, թէ այս ինչ օրը գալու են քաշլըղը կտրելու: Սրանք էլ պատրաստութիւն են տեսնում: Որոշեալ օրը փեսայի տէրը մի քանի բարեկամներով, 8—10 փարչ գինի, 3 փարչ օղի առած՝ գնում են հարսնացուի տունը, ուր հաց են ուտում և փեսայի տնից բերուած գինին ու օղին խմում: Հացից յետոյ երկու կողմն էլ ընտրում են մօտիկ ազգականներին մի-մի մարդ, որ կոչւում են վաքիլ (հաւատարմատար): Ապա սրանք որոշում են, որ տղայի տէրը տայ աղջկայ տիրոջը 10—20 բուբլի: Այս գումարը կոչւում է ծծազին, այսինքն հարսնացուի մօր, աղջկանը տուած ծծի (կաթի) գինը, որ փեսացուն վճարում է *): Յետոյ, նախելով թէ հարսանիքը «կանչով» պիտի լինի, թէ «առանց կանչի» որոշում են, որ եթէ կանչով է՝ փեսայի տէրը տայ հարսի տիրոջը 60—70 փարչ գինի, 12—14 փարչ օղի, 10—20 ֆունտ շաքար, $\frac{1}{2}$ —1 ֆ. թէյ, մի մսացու եգ: Միևնոյն ժամանակ որոշում են հարսնեւորների մօտաւոր թիւը: Իսկ եթէ առանց «կանչի» է՝ պարտաւորութիւն է դրւում փեսայի տիրոջ վրայ՝ տալու 15—25 փարչ գինի, 6—7 փարչ օղի, 3—4 փութ միս, 10 ֆ. շաքար, $\frac{1}{2}$ ֆ. թէյ:

Պատահում է, որ հաւատարմատարները զանազան կէ-

*) Այս սովորութիւնը մնացորդ է գնմամբ ամուսնութիւնից:

տերում չեն համաձայնում, այն ժամանակ միւս հրաւիրեալները միջամտում են: Սակարկութիւնը երկար տևում է, մինչև որ մի կողմը դիմում է:

Աղջկան օժիտ տալու սովորութիւնը Սիսիանում չկայ *), այս պատճառով էլ այդ մասին ոչ մի խօսք չէ լինում:

Ապա որոշելով հարսանիքի օրը՝ հրաւիրեալները ջրւում են:

Հարսանիքի շաբթին աղջկայ և տղայի տները լաւ մաքրում են և սիւնների ճակատները ալիւրով խաչաձև նախշում: Ապա հաց են թխում, միայն այստեղ ոչ մի տափն ծէս չեն կատարում, ոչ ալիւրը մաղելիս և ոչ հացը եփելիս, ինչպէս լինում է Ջաւախքում և Վարանդայում: Միայն այս մի սովորութիւնն է մնացել, որ հացթուխին նախ քան հաց թխելը մի քանի կոպէկ նուէր են տալիս: Չկայ նաև հանդիսաւոր կերպով հարսին ու փեսային լողացնելու սովորութիւնը: Սրանք այս օրերում իրենք իրենց են լողանում:

Դաշնդրայր կամ՝ քաւոր.— Սիսիանում ևս սովորութիւն է, որ իւրաքանչիւր գերդաստան ունենում է իւր տոհմական քաւորը, որ միշտ միևնոյն գերդաստանից է լինում, թէև կարող են անձնաւորութիւնները տարբեր լինել **): Ետտ հազիւ է պատահում և շատ մեծ ամօթ էլ է, որ քաւորին փոխեն: Այսպէս՝ Բռնակոթում Մելիք-Թանգեաններն երկու հարիւր տարի շարունակ քաւոր են եղել Տէր Յովհաննիսեաններին և դեռ այժմս էլ շարունակում են:

Քաւորը շատ մեծ յարգանք է վայելում ոչ միայն հարսանիքի ժամանակ, այլև ուրիշ գէպերում: Սանամայրը

*) Բացի տաթեցիներից:

**) Խաչնդրայրը լինում է նաև կնքահայր:

պատկառելով նրանից՝ երբեք հետը չէ խօսում, ոչ էլ նրանց գռնից անց կենում:

Հարսանիքի պատրաստուելիս՝ նախ և առաջ քաւորին են հրաւիրում, տանելով նրան մի շիշ օղի, մի եփած հաւ և երբեմն, եթէ նա սգաւոր է՝ մի որևէ ընծալ:

Բացի քաւորից՝ պատկի ժամանակ թաղուորը իւր ընկեր երիտասարդներից մի փեսաղբէր և մի քանի մականներ է ընտրում, առաջինը միշտ իւր կողքից գնալու, իսկ միւսները իրեն ուղեկցելու և իւր հետ ուրախութիւն անելու նպատակով:

Դիննթափէք.— Հինգշաբթի օրը փեսայի տէրը, բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելուց լեւոյ, հրաւիրում է իւր և հարսի տղամարդ բարեկամներին և թէյով ու ընթրիքով հիւրասիրում է նրանց: Ընթրիքին առատութեամբ բաշխում են գինի: Այս հրաւերը ալժամ էլ կոչւում է «գիննթափէք», որովհետեւ սա մնացորդ է այն սովորութեան, որ հնումը բարեկամները հաւաքւում էին գինին տկերից փարչերի մէջ ածելու: Խնչպիսի գովասանքներով բաց էին տնում տկերի բերանը և ինչպիսի բարեմաղթութիւններով կոնծում:

Նոյն երեկոյին փեսայի տէրը քահանային հոգոց է ասել տալիս իրենց բոլոր հին և նոր ննջեցեալների համար: Քահանան հոգոցը աւարտելուց լեւոյ՝ դառնում է ժամաւորներին և ասում. «Այս-ինչը հարսանիք է անելու. ասացէք Աստուած հոգիքը լուսաւորէ սրտ հին և նոր ննջեցեաց և շնորհաւոր անէ այս ուրախութիւնը»: Յետոյ դառնալով տղատիրոջ՝ ասում է. «Աչքտ լուս լինի, Աստուած արժանացնի թագ ու պատկին»:

Հանդերձօրնէք.— Ուրբաթ օրը առաւօտեան փեսայի տէրը հրաւիրում է քահանային և իւր բարեկամներին, մի-մի բաժակ օղի է տալիս և ափսէի մէջ ածած քիչմիշ ու մրգեղէն հրամցնում: Ապա թաղուորը քահանայի և քաւորի հետ գնում է նոր ննջեցեալ ունեցող բարեկամների տները, հոգոց է ասել տալիս, և մի-մի շիշ օղի տալով իւրաքանչիւր

տան՝ հրաւիրում հարսանիքի: Սգաւորներն էլ սրանց օղի են խմեցնում, ոմանք էլ հաց ուտեցնում:

Երբ բոլոր սգաւոր բարեկամներին հրաւիրելուց յետոյ, թագաւորը վերադառնում է տուն՝ անմիջապէս կանչում են զաւալներին—տեղական երաժիշտներին,— և 4—10 երիտասարդների, որոնք մատուռակի պաշտօն պիտի կատարեն ճաշի ժամանակ: Սրանք թուրքերէն բառով կոչւում են *այաղի*: Երաժիշտներին հաց են ուտեցնում և գինի խմեցնում. ապա տանում նրանց մի բարձր կտրան վրայ կանգնեցնում և հրամայում, որ *«Բեօրողլի»* եղանակը ածեն: Սրանով տղայի տէրը բոլոր գիւղացիներին հարսանիք է հրաւիրում: Բացի սրանից, նա առանձին երիտասարդներ ու երեխաներ է ուղարկում գիւղի մէջ շրջելու և բոլորին, առանց խորութեան, հրաւիրելու: Գիւղացի տղամարդիկ հետզհետէ հաւաքւում են և մի քանի շարքերով նստում տան մէջ: Ամեն մի եկողի անմիջապէս մի գինու բաժակով օղի են տալիս, որ բարեմաղթութիւններ անելով խմում է: Երբ բոլորը հաւաքուած են լինում՝ զաւալները գալիս են տուն և այստեղ են շարունակում ածել: Կէսօրին մօտ սաղիները սփռոցներ են ձգում և հաց դնում: Ամեն մի մարդ 2—4 հաց վերցնում գնում է առաջը: Յետոյ սաղիները բերում են ափսէների մէջ գրած բոխկի, բակլայի, կոզքին մի քիչ կարտոֆիլի: Անմիջապէս քահանան, որ ամենապատուաւոր տեղն է լինում նստած՝ օրհնում է սեղանը և ընդունելով սաղիի ձեռից մի գինու բաժակ օղի՝ «Աստուած. բոլոր ննջեցեալների հոգիքը լուսաւորացնի» ասում է և խմում: Նրան հետևում են բոլոր հարսնեւորները: Սաղիները մի ձեռին փարչով գինի, միւսին երկու բաժակ՝ օղի կամ գինի են տալիս: Մի քիչ ուտելուց յետոյ, ընտրում են մի սեղանապետ (*թամիաղայ*), որի հրամաններին պարտաւոր են անպայման բոլորը հնազանդել: Եւ առաջին բաժակը նրա կենացն են խմում, զբարով կառավարես: մաղթելով:

Ընտրուածը ընդունելով սեղանապետութեան պաշտօնը՝ բարձրացնում է բաժակը և առաջարկում. «Ձուխտ օջաղին,

կենացը, Աստուած էն օջաղէն էս օջաղին խէր տալ: (բարի տալ): բոլորը բաժակները բարձրացնելով միևնոյնը կրկնում են և խմում: Այս միջոցին զաւակներն ամենայն եռանդով անում են: Հաղիւ բոլորը բաժակները դատարկած են լինում՝ երբ սեղանապետի ձայնը կրկին որոտում է. «Թագաւորացուի ու հարսնացուի կենացը. Աստուած արժանացնի թագ ու սպակին»: Չորրորդ բաժակը դատարկում է բոլոր հասարակութեան կենացը: Այս միջոցին մատուցում է ոսպով շորուալ: Յետոյ առաջարկում են հետեւեալ երեք կենացները. կաթուղիկոսի և ս. Էջմիածնի, կայսեր և հայ ղինուորների *) և ի վերջոյ հայ օտարականների: Այս եօթ կենացները պարտադիր են և առաջարկելու կարգն էլ խնստութեամբ պահպանւում է: Սրանցից լետոյ արդէն եթէ կամենում են՝ առաջարկում են զանազան կենացներ:

ձաշն աւարտելիս քահանան նորից օրհնում է սեղանը. իսկոյն բոլորը սեղմում են ոչ միայն տան տիրոջ, այլև բոլոր հրաւիրեալների ձեռները *) և միմեանց շնորհակալութիւն լայտնում: Իսկոյն զաւակները դուրս են գալիս և դռան առաջ կանգնած՝ սկսում են ածել: Հրաւիրեալները ցրւում են, ոմանք իրենց տները, ոմանք էլ մի մտերիմ բարեկամի մօտ, միասին թէյ խմելու: Հրաւիրեալները ցրուելուց լետոյ սաղիններն ու երիտասարդներն են հացի նստում: Աղջիկներն ու հարսները ներկայ են լինում սրանց ուրախութեան: Պարն և ուրախութիւնը գնալով սաստկանում է:

Երեկոյեան դէմ հարսնացուի տնից 2—4 մարդ գալիս են փեսացուի տունը և խնդրում «հարկը», այսինքն այն՝ ինչ որ օրոշել են «տուրեւտի» ժամանակ: Մատ անգամ պատահում է, որ փեսացուի տէրը լիովին չէ տալիս, ինչ որ այն օրն օրոշուել է, և կամ վատը, հասարակն է ուղարկում: Այսպիսի դէպքերում պատահում է, որ հարսնացուի

*) Հայ ղինուորների կենացը սկսել են խմել վերջին ժամանակներում, երբ ղինուորագրութիւնը մուտ գործեց հայերի մէջ. իսկ կայսեր կենացը խմում են աւելի վաղ ժամանակից:

*) Այս միջոցին նորամուտ է:

տէրն առանց դժգոհութեան ընդունում է. բայց նորնպէս պատահում է, որ ոչ միայն իւր դժգոհութիւնն է լայնանում, այլ և իրերը յետ է ուղարկում, պահանջելով լաւն ուղարկել կամ լրացնել:

Հարկը տանելուց յետոյ երիտասարդները քաւորի և թագուորի հետ դաւալների առաջնորդութեամբ մի մտացուեզ են տանում հարսնացուի տունը: Եզի յետեից գնում է մտագործը, դանակը ձեռին բռնած: Պատահում է, որ եզի վիզը զարգարում են մի շարոց խնձորներով: Հարսնացուի դռանը բաւականաչափ ածելուց յետոյ՝ մտագործը վայր է գլորում եզը և քաւորից մի բուլքի նուէր ստանալով՝ մորթում է: Կողպէք կողպելու և կամ թել հանգուտեղու սովորութիւնը, որ ընդհանրացած է Վարանդայում և Ջալախքում՝ այստեղ չկայ: Այս եզի կէսը տարւում է փեսացուի տունը:

Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ քահանան փեսացուի բարեկամների հետ նորից գալիս է աղայի տունը: Այստեղ հարսի հանգերձը, որ քթքթ է կոչւում, մի սկուտեղի վրայ դրած առաջ են բերում: Այս հանգերձը, որ փեսացուի տէրն է պատրաստել տալիս և ընծայում հարսնացուին՝ բաղկանում է հետեւեալ կտորներից. մի քիւրք, մի շապիկ, մի գօտի, մի չարդաթ և մի զոյգ կօշիկ: Սկուտեղի վրայ դրած է լինում նաև մի գլուխ շաքար և մի ֆուստ թէյ: Երբ սկուտեղը գնում են քահանայի առաջ՝ թագուորը վերցնում է իւր գլխարկը և դնում վերան, քաւորն էլ իւր թուրը պատեանով երկարացնում է գդակի կողքին: Ապա թագուորը, քաւորը և փեսաղըէրը չոգում են սկուտեղի առաջ և այսպէս սպասում, մինչև որ քահանան օրհնում է հանգերձը: Ապա թագուորը վերցնում է իւր գլխարկը, ծածկում, իսկ քաւորը առնում է իւր սուրը և ձեռքում բռնում: Ափսէն էլ վերցնում է քաւորի մի ազգականուհին (հարսը կամ քորը):

Սափրելու ծէսը.— Հանգերձօրհնէքից յետոյ գալիս է սափրիչը թագուորի մօրուքը սափրելու: Թագուորը հանգիսաւոր կերպով բազմում է մի աթոռի վրայ, տան մէջ տեղը.

մականները մոմեր վառած շրջապատում են նրան: Քաւորը մի մոմ ձեռին՝ կանգնում է թագաւորի կողքին և աջ բռի մէջ գինի ածում: Սափրիչը մատը թաթախելով այս գինու մէջ՝ քսում է թագաւորի մօրուքին և ապա, նախ քաւորից և յետոյ մականներից մի քանի կոպէկներ առնելով՝ սկսում է սափրել: Իւրաքանչիւր նուէր տուող հրամայում է իւր տուած նուէրի համեմատ սափրել և սա էլ, եթէ նուէրը մեծ է՝ շատ տեղ է սափրում, իսկ եթէ փոքր՝ քիչ:

Սափրելու ծէսը կատարելուց յետոյ մականները վառում են երեք ջահ (մաշալլա), հարսի հանգերձի սկուտեղը դնում քաւորի հարսի կամ քրոջ գլխին և զաւանների առաջնորդութեամբ, պարելով ու երգելով, ահագին աղմուկով դնում են հարսի տունը: Առաջները հինայ էլ էին տանում, մի հարսի կամ աղջկայ գլխի դնելով, բայց այժմ այս սովորութիւնը վերացել է: Հարսնացուի տնեցիները ընդառաջ են ելնում սրանց, մի զոյգ գուլպայ կամ մի նայլուխ նուէր տալիս սկուտեղը բերողին և վերցնում սկուտեղը: Ապա բոլորին ներս հրաւիրում:

Պսակ զնալ.—Ուրբաթ երեկոյին թագաւորի և հարսի բոլոր բարեկամները նորից ժողովւում են հարսի տունը և ուրախութիւն են տնում մինչև լոյս, թէլ խմում, ընթրում, պարում, երգում: Լուսաբացին հրաւիրում են քահանային պսակ դնալու: Սա զալիս է և այտեղ կրկին օրհնում աղայի տանը օրհնած հարսի հանգերձը և յետոյ մաշտոցը դնում սկուտեղի վրայ, որ հարսնէտները համբուրեն և խաչահամբոյր ձգեն: Ապա երկու հարս վերցնում են հանգերձը և տանում տան-օթաղը հարսին հագնում: Երբ աւարտում են՝ ներս են հրաւիրում քաւորին, որ հարսի գօտին կապէ: Սա նուէր տալով հարսի շորերը հագցնող հարսներին՝ վերցնում է գօտին, փաթաթում և երեք անգամ հարսի գլխովը ձգում ու ապա գետնից վերցնում ասելով.—Աստուած տալ աղաբեր սնամեր ինես, ոտակալուքը խէր ընիս և յետոյ կապում:

Ապա մի աղամարդ, որի կինը չբերք չէ, բռնում է

Հարսի ձեռից և տան-օթաղից բերում տուն: Իսկոյն քահանան կանգնեցնում է նրան թագուորի մօտ և սկսում է պսակի կարգը կատարել: Երբ որոշեալ մասն աւարտում է՝ բոլորը շարժւում են դէպի եկեղեցի: Հարս ու թագուոր բռնում են իրար ձեռք, թագուորի աջ կողմից գնում է քաւորը, իսկ ձախից փեսաղբէրը: Հարսի աջ կողմից Հարսնաքոյրը, իսկ ձախից Հարսնաղբէրը *): Մականները շրջապատում են սրանց, զինուած հրացաններով և ատրճանակներով: Շանապարհին սրանք երգում, պարում, խմում և հրացան ու ատրճանակ են արձակում: Ղաւալները հանգիստւոր գնացքի առաջն ընկած ածում են: Բոլոր գիւղացիները միանում են գնացքին:

Վերջապէս հասնում են եկեղեցի: քաւորը փող է տալիս ժամկոչին, որ եկեղեցու դուռը բանալի Բազմութեան մեծ մասը մտնում է ներս, իսկ փոքրագոյն մասը, զաւալների հետ մնում դրսում: Քահանան խոստովանեցնում է հարս ու թագուորին, հարցնում է նրանց փոխադարձ համաձայնութիւնը, ապա սկսում է խորհուրդը կատարել: Թագաւորը և թագուհին գլուխ գլխի տուած կանգնում են, քաւորը մի ձեռով թուրը պատեանում, միւսով խաչն ու աւետարանը, մի թաշկինակի մէջ փաթաթած՝ բռնում կամ ուղղակի գնում է նրանց գլխներին: Եւ երբ քահանան չսգեցնում է պսակուող զոյգին ու իւր շուրջառը նրանց վրայ է ձգում՝ թագուորը ծածուկ մի քանի արծաթի դրամներ է տալիս թագուհուն: Երբ աւարտւում է պսակի խորհուրդը՝ քահանան վրայից շուրջառը յետ առնում՝ թագուորի վրայ է ձգում և աւետարանը տալիս է ձեռքը, հարսին էլ կանգնեցնում նրա կողքին, խաչը ձեռքը տալիս և հրաւիրում է հարսնեւորներին, որ գան խաչն ու աւետարանը համբուրեն և խաչահամբուր ձգեն: Այստեղ նա

*) Հարսին ընկերակցում են հարսի քոյրը և եղբայրը և կամ սրանց փոխարէն՝ ուրիշ մօտիկ ազգականներ, որոնք կոչւում են հարսնաքուր և հարսնաղբէր:

ամեն միջոց գործ է դնում, որ բոլորն էլ խաչահամբուր ձգեն: Աերջապէս շարժւում են դէպի տուն. զաւակները դարձեալ առաջ են գնում, մականները պարելով, երգելով և հրացաններ արձակելով ուղեկցում են թագուորին, որի փէշից բռնած՝ ծանր քայլերով հետևում է նրան հարսը: Այս նշանակում է, որ նա այլ ևս թագուորին հաւասար չէ, այլ նրան ստորագրուած և պարտաւորուած հետևելու նրան: Աերադարձին բարեկամ տների առջևից անցնելիս՝ տնեցիները սեղան են գուրս բերում: Եղ ու մեղր, եղաձու, հալուայ, գինի, օղի են բերում, մի երկու պատառ հրամցնում թագուորին, իսկ մնացածը բաժանում հարսնեւորներին:

Գնացքը ծանր քայլերով գալիս հասնում է դարձեալ նորահարսի տունը: Այստեղ էլ սեղան են գուրս բերում, գինի, օղի խմեցնում հարսնեւորներին և ներս հրաւիրում: Հարսը էլի գնում է տան – օթախը, իսկ թագուորը կամ խառնում հարսնեւորներին և կամ սաղիների հետ միասին ծառայում սեղանին, որ շուտով ձգւում է: Մատուցանում են բուլղամա *), և բոգբաշու ձաշը կառավարում է թագուորի տանը հանգերձօրհնէքի ժամանակ ընտրուած թամադան, որ առաջարկում է վերև յիշած Նօթը կենացները: Երբ ճաշը աւարտւում է՝ սեղանապետի կարգադրութեամբ քահանային մի ռօրհնանքաթաս են տալիս: Քահանան խմում է այս գինու բաժակն էլ և օրհնում սեղանը, որից յետոյ հարսնեւորները ցրւում են իրենց տները կամ գնում են մօտիկ բարեկամի մօտ քէֆը շարունակելու: Յետոյ հացի են նըստում սաղիները փեսայի հետ միասին, ինչպէս և հարսը առանձին իւր մի քանի ընկերուհիների հետ: Հաց են ուտում նաև հրաւիրեալ կանայք, առանձին նստած:

*) Մանր կտրատած միսը կոտորած սոխի, ալուչալի, կարմիր պղպեղի և դդումի հետ շերտ-շերտ դարսում են մի կաթսայում, մի քիչ ջուր ածում և յետոյ կաթսայի բերանը ծածկում ու խմորով փակում, զոլորշին դուրս զալու համար միայն մի փոքրիկ բացուածք թողնելով: Ապա կաթսան իջեցնում են թոնիրը, ուր կամաց-կամաց եփւում է:

Հացից լետոյ մականները դուրս են գալիս, զաւաւնները ածել տալիս և պարում, գօտեմարտում, երգում (միշտ թուրքերէն): Սա տւում է մինչև երեկոյ, երբ թագուորը մտերիմներն առած դառնում է հարսի տունը, թէլ խմում և հաց ուտում: Ուշ գիշեր մականները ցւում են, թողնելով թագուորին իւր քաւորի և մի քանի մտերիմների հետ միայնակ: Այս ժամանակ զօքանչը փաւ է բերում իւր փեսային, որ բոլորովին ազատ ուտում է իւր քաւորի և մտերիմների հետ: Այս փաւը կոչւում է «Ննթռնահաց»:

Հարսը տանել. — Կիրակի առաւօտեան վաղ բոլոր հարսներները նորից հաւաքւում են հարսի հօր տունը, նախաճաշիկ անում և ապա պատրաստւում հարսին տանելու թագուորի տունը: Երբ հարսին տան-օթախից տուն են բերում՝ հայրը բռնում է նրա ձեռից և տալով թագուորի հօրը՝ ասում. «Տուայ քու որդու, Աստուած խէր տայ, բարով վայելուին, միայն թէ ամանաթս լաւ պահպանես, պատուով պահես, ընդունես»:

— «Եէն մնաս, պատասխանում է թագուորի հայրը, հարկ է, այսուհետև մեր որդին է, աչքի լուսի պէս կը պահպանենք»:

Հարսը խոնարհւում, համբուրւում է իւր հօրն ու մօր ձեռքը և ապա իրենց թոնրի շուրթը: Այս ժամանակ թագուորը համբուրելով բոլոր ծերունի հարսներների ձեռները և միւսների հետ ձեռք տալով՝ գալիս է և հարսի մօտ կանգնում: Ղաւաւներն ու մականները ձայները ձգում են և պարով, երգով, հրացանի թնդիւնով տանում հարս ու թագուորին վերջինիս տունը: Չանապարհին պատահող տներից «սեղաններ» են դուրս բերւում:

Երբ հասնում են թագուորի տանը՝ մինը կտուրն է բարձրանում և այնտեղից ընկոյզ, կաղին (տկողին), շագանակ, երբեմն էլ գազար շաղ տալիս: Հարսներները իրար են խառնւում և միմեանցից խլիւում: Դուրս է գալիս սկեսուրը, երեք պտոյտ անում հարս ու թագուորի շուրջը, ապա համբուրւում թագուորին ու թագուհուն և ներս հրա-

ւերում: Եւ երբ տեսնում է, որ հարսը չէ ուզում ներս մտնել՝ մի ընծայ է տալիս և տանում նրան տան-օթախում առանձնացնում: Մինչգեւ հարսնեւորները ներս են մտնում և տանը ծաղապատիկ նստոտում՝ սկեսուրը մի տղայ գրկած տանում է և հարսի գիրկը տալիս, որպէսզի սա տղայ (արու) բերէ:

Անմիջապէս սփռոցները ձգում են և բոլոր տղամարդ հարսնեւորներին հաց տալիս: Միեւնոյն թամադալի առաջարկութեամբ խմում են միեւնոյն եօթը կենացները: Տղամարդկանցից լետոյ հաց են տալիս կանանց և ծառայող երիտասարդներին: Ապա բոլորը ցրւում են տները:

Կանչ.—Երկուշաբթի առաւօտ զաւալները նորից հընչում են գիւղի մի բարձր տան կտրից և հրաւիրում գիւղացիներին հարսնքատուն: Բոլորն շտապում են գալու, որպէսզի պատուական խաշն *) ուտեն: Խաշը ուտելուց լետոյ, հարսնեւորները ցրւում են և դրամի պատրաստութիւն տեսնում: Կէսօրին մօտ նորից հաւաքւում են և ճաշի նստում: Մտուցանում են բուլլամայ և եայնի: Նոյն կերպ, նոյն եօթը կենացները դարձեալ խմում են:

Ճաշից լետոյ սկսւում է կանչը. թմբկահարը դնում է թմբուկը թագուորի հօր (կամ տիրոջ) առաջ և մօտը կանգնում: Ապա մօտի մարդիկը հարցնում են թագուորի հօրը, թէ ո՞վ է նրա առաջին բարեկամը: Սա էլ անուանում է մինին. այս ժամանակ այս վերջինս մի քանի բուլլի տալիս է թմբկահարին: Մօտ նստողները նայում են, և եթէ քիչ է լինում՝ ստիպում են, որ աւելացնէ: Թմբկահարը ստանալով փողը՝ բարձրացնում է վերեւ, ցոյց տալիս բոլորին և զնելով թմբուկի վրայ՝ բարձր ձայնով գոչում է.

ււսեցէք, ա՛յ ջամահատ (ժողովուրդ), թագաւորին այսինչ բարեկամը կանչեց թագաւորի սէրին այսքան (20—1)

*) Սա պատրաստում են եղան ոտներից և լաւ մաքրած ստամոքսից ու աղիքներից, մի ամբողջ գիշեր եփելով, ալնպէս որ ոսկրահան է լինում: Սա շատ համեղ է և բոլոր գիւղացիների ախորժած կերակուրը:

մանէթ. իրեն ազապին (ոչ ամուսնացած) էլ փոխ ինի, տունը շէն, շէն կենայ:

Բոլորը կրկնում են. «Շէն կենայ»: Ապա թագուորի հայրը անուանում է իւր երկրորդ բարեկամին, որ և տալիս է իւր նուէրը: Այսպէս շարունակում է՝ մինչև որ բոլոր ներկայ եղողները, (և մինչև անգամ բացակաները՝ մի որևէ մարդու միջոցով) նուէրներ են տալիս: Երբ աւարտում են՝ թմբուկի վրայից վերցնում են բոլոր դրամը, հաշւում և տալիս թագուորի հօրը: Այս կանչից գոյանում է 100—300 ռուբլի, որ փոխարինում է նրա արած գրեթէ բոլոր ծախսերը: Միայն թէ պարտաւորութիւն է դրուած, որ այս գերդաստանն էլ ժամանակի ընթացքում հետզհետէ վերադարձնէ այդ գումարը տուողներին, մասնակցելով ներանց կանչերին:

Կանչից յետոյ սեղանին ծառայող մարդիկն էլ հաց են ուտում և բոլորը ցրում են, բացի մականներից: Այս ժամանակ մօտիկ բարեկամները մականներին բազա են բերում: «Բաղը» լինում է մի ափսէի մէջ լցրած չամիչ, փշատ, մըրգեղէն, խնձոր՝ վրան մօմ վառած, գաթայ, եփած հաւ, զանազան գոյնի ներկած հաւկիթներ, մարգի և այլ ձևի իւղի հացեր և այլն: Մականները մի առ մի բոլորին այս բաղերը ցոյց տալով՝ բարձր կանչում են, թէ ո՞վ բերեց, և իրենց շնորհակալութիւնը յայտնում, «Շէն կենայ, շէն» բղաւջով: Մինչև կէս գիշեր և երբեմն շատ աւելի ուշ այս մականները զաւալների ներդաշնակութեամբ պարում են, երգում, հանաքներ անում, բաղերը ուտում: Վերջապէս երբ կամենում են ցրուել՝ աւելացած բաղերը բաժանում են իրենց մէջ, մինչդեռ առաջները մինը վերցնում էր և ցրիւ տալիս օրանց մէջ: Սրանք էլ ահագին աղմուկով, միմեանց հրելով, խփելով հաւաքում և միմեանց ձեռքից խլում էին:

Հետևեալ օրը, եթէ թագուորի հայրը գոհ է կանչից գոյացած գումարից՝ հրաւիրում է կանչին մասնակցողներին

և ճաշ տալիս, իսկ եթէ դժգոհ է՝ «տէրը չէ լինում», տնու-
շաղիբ է գտնւում:

Թագ-վերացում. — Երեքշաբթի օրը, երբ հարսնեւոր-
ները կրկին հաւաքւում են հաց ուտելու՝ հրաւիրւում է
նաև քահանան, որպէսզի թագը վերցնէ: Այնպէս զիւ-
ղում նախ քան թագի վերացումը հարսը «փսփփի» է կան-
գնում: — վերցնում է աւելը, տան մէջ մի քիչ աւելում և
սպա մի ափսէ ձեռքի՝ աղբի կոյտի մօտ կանգնում: Տնեցի-
ները և բարեկամները դրամներ են ձգում ափսէի մէջ:

Թագ վերացնելիս զգուշանում են, որ չորեքշաբթի,
ուրբաթ կամ կիրակի չլինի: Մինչդեռ քահանան կատարում
է արարողութիւնը՝ քաւորը սուրն ու պատեանը խաչաձև
բռնում է հարս ու թագուորի գլխին: Առաջները սովորու-
թիւն է եղել, որ հարս ու փեսին մէջք մէջքի տուած չո-
գեցնելիս են եղել. բայց այժմ այդ սովորութիւնը վերա-
ցել է:

Նոյն երեկոյին առաջաստ են մտնում: Անկողինը ձգում
են տան օթախում և մօտը դնում մեղր, հաւ, գինի: Սո-
վորաբար սաւան ձգում են. սակայն ապացոյց չեն պահան-
ջում:

Թաջորդ, չորեքշաբթի օրը, հարսը վաղ վեր է կենում.
ջուր տաքացնում և տնեցիների ոտները լուանում, զգուշա-
նալով նախ ձախը չլուանալու, որպէսզի ձախօրգութիւնը
չպատէ: 5—10 կոպէկ նուէրներ են ձգւում տաշտի մէջ:

Մի քանի օրից լետոյ հարսի տանից ուղարկւում են նրա
հին չորերը, որ նա ստանում է՝ նախապէս մի զոյգ գուլ-
պալ նուէր տալով բերողին:

Ծ Ա Խ Ս Ը.

Սովորաբար աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում,
իսկ միջակ դրութեան տղայի կողմից մօտաւորապէս այսչափ.

ա) Նշան դրեքին.

Մի թռիւի *)	2 — 3 ր.
Մի խուլ	5 — 6 »
Գինի և օղի	3 — 6 »
Դարձեալ գինի	5 — 6 »
» օղի	4 — 5 »
Մի գլուխ շաքար	4 — 5 »
Մի ֆունտ թէլ	1 — 1 »
Չամիչ և չոր մրգեղէն	2 — 3 »
Մատանի	5 — 10 »
Երկու և ախա **).	6 — 8 »
Մի դռ շուղ ***).	10 — 15 »
Մի արծաթ մանէթ	1 — 1 »
Փահանային	1 — 1 »
	49—70 ր.

բ) Տարուայ ընթացքով.

Հարսնացուին նուէրներ. 10 — 15 ր.

գ) Հարսանիքին.

Գինի	30—60 ր. ****)
Օղի	20 50 »
Երեք եղը	40—45 »
Քահանային	2 — 3 »
Նկեղեցուն	1 — 1 »
Աթոռահաս	5 — 8 »
Շաքար, թէլ	5 — 7 »
Մի մոթալ պանիր	4 — 6 »
Հարսին զղեստ	30—70 »
Մծաղին	10—20 »
Դափ ու զուռնու	5 — 7 »
Հացի	10—15 »
Մանր ծախսեր	10—15 »
	172—322 ր.

Ընդամենը. 231—392 ր.

Այս է տմուկնութեան բոլոր ծախսը միջակ կարողութիւն ունեցող գերդաստանի համար: Թէև գումարը մեծ է երևում՝ բայց «կանչի» միջոցով հարսնեւորները վճարում են գրեթէ բոլորը:

*) Կէս տարեկան գառն:

) և * Տես Զգեստ և զարդ:

****) Կախուած է հարսնեւորների թուից: